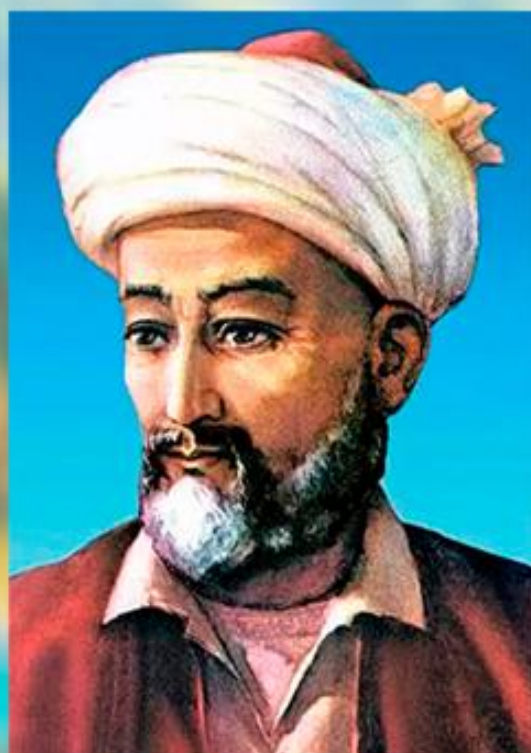

International Scientific Conference

NEW RESEARCH ON THE WORKS OF ALISHER NAVOI AND ZAHIRUDDIN MUHAMMAD BABUR

25 FEBRUARY
2022 YEAR

UZBEKISTAN, TASHKENT

153
ВОСПИТАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ПО ПЕДАГОГИЧЕСКИМ ИДЕЯМ АЛИШЕРА НАВОИ. Нигматуллина Дилнора Мухторовна Page No.: 878-882
154
ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ЛИРИКАСИНИНГ ҒОЯЛАР ОЛАМИ Дилноза Шароф қизи Шарипова Page No.: 883-887
155
BOBUR VA FURQAT IJODIDA VATAN VA G'URBAT KUYLARI Alimqulova Ma'rifat Baxtiyorovna Page No.: 888-893
156
THE USE OF POETIC IMAGERY IN THE INTRODUCTION TO ALISHER NAVOI'S EPIC "HAYRAT-UL ABROR" Siddikova Umidaxon Sohibjon qizi Page No.: 894-901
157
"HAYRAT UL-ABROR" DOSTONIDAGI HIKOYATLARNING DIDAKTIK TAHLILI Jumanazarova Umidaxon Rustambek qizi Page No.: 902-909
158
ALISHER NAVOIY BUYUK MUTAFAKKIR, DAVLAT ARBOBI Ibraimova Jayna Kumisbek qizi Page No.: 910-914
159
NAVOIY G'AZALLARIDA QIYOSLASH USULI To'rayeva Ferangiz Page No.: 915-918
160
ADOLATLI SHOH VA SHOIR ABDULLAYEVA GO'ZAL AMRULLO QIZI Page No.: 919-923
161
MILLAT QUYOSHI-ALISHER NAVOIYNING BIZ-YOSHLARGA QOLDIRGAN BUYUK MA'NAVIY MEROSI. Muhammadqodirova Feruzabonu Otabek qizi Page No.: 924-928

"HAYRAT UL-ABROR" DOSTONIDAGI HIKOYATLARNING DIDAKTIK TAHLILI

Jumanazarova Umidaxon Rustambek qizi,

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostonidagi hikoyatlar va axloqiy mazmundagi fikrlar tahlili bayon etilgan.

Kalit soʻzlar: "Hayrat ul-abror", didaktika, hamd, naʼt, komil inson, nafs.

Аннотация: В данной статье анализируются сюжеты и нравственные идеи в эпосе Алишера Навои «Хайрат ул-аброр».

Ключевые слова: «Хайрат ул-аброр», дидактика, восхваление, наʼт, совершенный человек, нафс.

Alisher Navoiy ijodiy merosini oʻrganish oʻzi yashagan davrda boshlangan boʻlsa ham, hali hamon bu sohadagi qiziqishlar toʻxtagani yoʻq. Chunki sheʼriyatning ulkan sarhadlarini zabt etgan shoir ijodi hamon ijodkorlar uchun sirli bir olam va ilhom manbai boʻlib kelmoqda.

Alisher Navoiy oʻzbek tilida birinchi «Xamsa» yozgan shoir sifatida mashhurdir. Bu besh dostonidan iborat majmuaning birinchi dostoni falsafiy-didaktik mazmundagi «Hayrat ul-abror»dir. «Muhokamat ul-lugʻatayn» asarida shaxsan Navoiy oʻzi taʼkidlagan «Hayrat ul-abror» Sharqda birinchi boʻlib fors tilida «Xamsa» yozgan ulugʻ ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviyning (1141—1203) «Maxzan ul-asror» dostoniga javoban yozilgan.

Hayrat ul-abror (Yaxshi kishilarning hayratlanishi) — Alisher Navoiy qalamiga mansub "Xamsa"ning birinchi dostoni (1483) boʻlib, didaktik ruhdagi taʼlimiy-axloqiy, falsafiy doston. 3988 baytdan iborat boʻlib, 64 bob, 20 maqolatdan tashkil

topgan. Aruzning sare' bahrida yozilgan. Asar an'anaviy muqaddima — hamd va na't bilan boshlanadi. Navoiyning dunyo haqidagi qarashlari mana shu muqaddimada o'z aksini topgan. Uningcha, dunyoning boshi ham, oxiri ham, yaratuvchi ham, kuzatuvchi ham barchasi Allohdir.

Alisher Navoiy "Xamsa"sining birinchi dostoni "Hayrat ul-abror"da didaktik ruhning ustuvorligi, obrazlar rang-barangligi, o'sha davr jamiyatidagi bir qator dolzarb muammolar va turli chirkinliklarni ro'y-rost ochib berilishi bilan "Xamsa"ning keyingi dostonlaridan ajralib turadi. Asarning asosiy g'oyasi komil insonni tarbiyalash. Komil insonni har kim o'zicha tasvirlaydi, ammo Navoiyda esa boshqalardan ajralib turuvchi tushunchalar mavjud. "Komil inson" tushunchasi borasida Navoiyning o'z mezoni bor. Navoiy idealidagi komil inson – iymonli, xalqqa nafi tegadigan, xalq g'ami bilan yashaydigan, hunarli, kamtarin, vafoli, qanoatli, nafsni yenga olgan, bir so'z bilan aytganda, barcha insoniy xislatlarni o'zida mujassamlashtirgan shaxs. Haqiqiy insonga xos bo'lgan fazilatlardan yana biri bu – rostlik, to'g'rilikdir. Navoiy "Hayrat ul-abror" dostonida mazkur mavzuga alohida maqolat bag'ishlaydi; rostlik, to'g'rilik hamda yolg'onchilik, egrilik masalalariga keng to'xtaladi.

Qadimdan xalqimizda "qo'li egri" iborasi o'g'ri kishilarga nisbatan qo'llanilib, xalqning ularga nafrati ko'p bo'lgan. Shuningdek, "O'g'ri qo'li kesilmaguncha, o'g'riligini qo'ymas" maqolida xalqda biror shaxs o'g'rilik qilganida unga qo'lini kesib tashlash orqali jazo berilganiga ko'pchilik asarlarda ishora keltirilgan. Shu an'anani Navoiy ham o'z dostonida tilga oladi:

Bo'lsa ilik egrilik ichra samar,

El ani kesmakda tuz etgay magar.

Til to'g'riligi, rostgo'ylik – komil shaxs uchun muhim xususiyat. Bu xususiyatni o'zida aks ettirmagan inson – yolg'onchi. Navoiy ularni hattoki musulmon sanamaslik kerakligini aytadi:

Ulki shior ayladi yolg'on demak,

Bo'lmas ani eru musulmon demak.

Bundan anglashiladiki, kishi o'ziga to'g'rilikni kasb qilmaguncha komillik darajasiga erisha olmaydi. Ushbu keltirgan fikrlar va misollardan kelib chiqib, yuqoridagi misralarning mazmuniy davomi sifatida axloqiy ahamiyatga ega bo'lgan bir nechta hikoyatlar tahlili bilan tanishib chiqamiz.

Qanoatli juvonmard bilan tamagir jahongashtaning hamroh bo'lgani, birining qanoat azobini chekish tufayli farog'at boyligiga erishgani, ikkinchisining farog'at boyligiga berilganidan xorlik azobiga qolgani

Fors o'lkasidan ikki o'rtoq Chin mamlakati tomon yo'l oldilar. Biri azaldan berilganiga qanoat qilardi; ikkinchisi esa undan ortiqni tama' etardi. Ular qanchadan-qancha yo'llarni bosib borarkanlar, yo'l bo'yida bir oddiy tosh uchrab qoldi. Uning yarmi yerga kirgan, yarmi tashqarida bo'lib, tashqaridagi qismiga ajoyib bir gap o'yib yozilgan edi. Yozilgan xatni ular o'qishdi:

- Kimki qiyinchilikka bardosh berib, toshning orqa tomonini ag'darsa, unda bir afsona yozilgan. O'sha afsonaga ko'ra, shu atrofda bir vayrona bor. Vayronaning tagida esa ajoyib bir xazina bor. Mashaqqatiga chidagan o'sha xazinaga ega bo'ladi. Kimki bu mashaqqatdan yiroqlik istasa, sabru qanoat hammadan yaxshiroqdir.

Tamagir buni o'qigach, besaranjom bo'lib, tamagirlik tomirlari qattiq ura boshladi. Xazina havasida tishlari g'ijirlab, toshning tagini qazishga tushib ketdi. Qanoat qiluvchi uning bu ishini ko'rib, parvo qilmasdan o'tib ketdi. U dedi:

- Bu naqadar mashaqqatli mehnat! Qanoat xazinasini mening hamrohimdir. Kimga Tangri ehson bermoqchi bo'lsa, tosh o'z-o'zidan yorilib, uning ostidagi ehson o'z egasini topishi mumkin. U yo'lga tushib, tong otguncha yurdi, ertalab qarasa, bir shaharning chetiga kelib qolibdi. Shaharga kiradigan yo'l ko'p ekan. Lekin shu shaharga birinchi bo'lib kirdi. U darvozaga yaqinlashib borganida, har tomondan

odamlar chopib kela boshladi. Bu yer aholisining rasmi bo'yicha, podshoh mangulik yurtiga safar qilgan bo'lsa (o'lsa), shahar xalqidan buni sir tutishar ekan. Sahar vaqtida kim shaharga oldin kirsar, uni taxtga o'tqazib, boshiga toj kiydirib, qo'lga uzuk taqishar ekan. O'sha rasm bo'yicha, uni ham davlat kishilari va askarlari mamlakat va sipoh ustidan podshoh qilib ko'tardilar.

Boshiga mashaqqatni ortib olgan do'sti bo'lsa, boylik havasiga berilib, mehnat bilan o'z jonini rosa qiynadi, toshni boshqa tomoniga aylantirdi. U yerda yozilgan xatga qarab, uni o'qidi: «Kim xomtama bo'lsa, u dunyoda doim azobda», deb yozilgan ekan.

Uni qanoat mamlakatga podshoh qildi; buni tamagirlik azobi xor-zor etdi.

Qanoat bu- o'z ixtiyori bilan nafsni tiyish; Sabrli va qanoatli bo'lish musulmonlarning asosiy fazilatlaridan. Qur'onning bir necha oyatlarida musulmonlarning sabr-qanoatli bo'lishiga da'vat bor. Hadislarda inson uchun sabr-qanoatdan yaxshiroq va ulug'roq ne'mat ato etilmagani bayon qilingan. Sabr bilan inson o'z hayoti uchun poydevor yaratadi. Ushbu hikoyatdan shuni anglashimiz mumkinki, komillik darajasiga yetish uchun avvalo qanoatli bo'lmoq lozim. Qanoatli insongina komillikka erisha oladi, chunki u qanoat ila nafsni yenga oladi. Navoiy fikricha, kimki qanoatni o'ziga kasb qilgan bo'lsa, u eng boy va eng baxtli insondir. Oltin-u kumushlarni haqiqiy boylik deb bilish bu juda katta xato. Xalqimizda ham "Eng katta boylik-qanoat" degan naql bekorga emas. Bu haqida Navoiy ham hikoyat ohirida shunday fikr bildiradi:

"Ey Navoiy, birovdan uch pul tama' qilma: o'zingda bor bo'lsa, uni boshqaga bersang, shu - karamdir. Ey soqiy, men sening bodangdan tama' qilaman, xolos. Bu ozod odamdagi ochko'zlik va tama'ni yo'qotadi. Uning bir qultumi bilan meni yo'lga boshla; qanoat mulkiga shoh qil!"

Boriga qanoat qilmay dunyo molini sevmqlik ikki dunyo saodatidan mahrum etadi. Zero, "Nafsini tiygan kishi sulton bo'lur, Nafsini tiymagan kishi ulton bo'lur." deydi

dono xalqimiz. Bunga yaqqol misol qilib yuqoridagi hikoyatni keltira olamiz. Qanoat bilan birga vafo ham axloqiy tamoyillardan biri hisoblanadi. Navoiy ta'kidlashicha, vafo olamdagi eng noyob gavhar, inson umrini bezovchi va unga mazmun bag'ishlovchi xislat. Vafoli kishi- shamdek yonib, o'zgalarga nur sochishi va buning evaziga hech narsa talab qilmasligi lozim:

Yorki, oyini vafo yo'q anga,

Sham' kibidurki, ziyo yo'q anga.

Quyidagi hikoyatda esa shoir ikki vafodor do'st sadoqatini ibrat qilib ko'rsatadi.

Ikki vafodor yor bir-biriga vafo qilib, boshlaridan kechgani, ularning sharofati bilan yuz ming bosh qilichdan va qilich qindan qutulgani, hatto qayta qingaga kirgani

Eshittimkim, baxtli podshoh, to'rt ulusning xoni Temur Ko'ragon iqlimlarni fath etishga kirishganda, Hindistonda qattiq jang bo'ldi. Unga g'alaba yuz ko'rsatib, taqdir dushman lashkariga shikast soldi. Dushmanlarning hammasi dinsiz bo'lgani uchun (Temur) bek: «Hammasini qilichdan o'tkazinglar!» - dedi. O'liklarning ko'pligidan dashtlar to'lib ketdi. Qizil qon Nil bo'lib oqdi. O'sha soy toshicha kallalar uchdi; har kishi o'zboshimchalik bilan bosh oldi. O'tkir tig'lar har tomonda qon to'kib, butun olamga g'avg'o soldi. Shu payt ikkita bechora sevishgan nogoh ushbu qotillarga duch keldi. Shohning jazosidan omon qolish uchun askarlardan biri ularning birini chopmoqchi bo'lib otidan tushdi. Uni o'ldirish uchun askar yonidan tig'ini chiqargan edi, unisi o'z sherigini tig' ostida ko'rib, uni ximoya qilish uchun qotilga o'z boshini tutdi.

- Agar sening maqsading bosh olish bo'lsa, uni qo'y, uning o'rniga bu boshni ola qol!
-dedi u.

Askar uning boshini olmoqchi bo'lgan edi, unisi ham xuddi shu so'zni aytdi. U qaysiga o'z zulmini ko'rsatmoqchi bo'lsa, boshqa biri o'sha gap bilan oyog'iga yiqilar edi. Burgut panjali qotilning jahli chiqib:

- Paysalga solmay ikkalangizni ham chopaman! - dedi.

U qaysi birini o'ldirishga oshiqsa, ikkinchisi toqatsizlik bilan der edi:

- Tez bo'l, oldin meni o'ldira qol, to men o'lguncha loaqal u tirik tursin!

Ular bir-birlariga o'z boshlarini in'om qilardilar. Boshlarini kesdirish uchun tig'ni talashar edilar. Shu munosabat bilan orada birpas xayallash yuz bergan edi, birdan xalq orasida omon-omon bo'lgani haqida nido ko'tarildi. Chunki bu ikki yor bir-biri uchun jonidan kechgan edi, shoh ham xalqning gunohidan o'tdi. Bu ikki yor do'stlik, sadoqat tuyg'ularini namoyish qilib, elni ham, o'zlarini ham xalos qildilar.

Do'stlik tushunchasining mazmun mohiyati haqida donishmand kishilar, olim-u fozillar "Do'stlik bir shahardirki, kaliti vafo, aholisi esa vafodorlardir" deya fikr bildirishgan.

Anas ibn Molik (r.a)dan rivoyat qilingan bir hadisda Nabiy alayhissalom shunday marhamat qiladilar: **"to o'ziga yaxshi ko'rgan narsani do'sti uchun ham yaxshi ko'rmaguncha birortangiz (komil) mo'min bo'lolmaysiz!"**, (Imom Buxoriy va Imom Muslim rivoyatlari).

Bundan ko'rinish turibdiki, do'stini sevgan va unga vafosini saqlagan kishigina komil mo'min bo'lishga haqli degan xulosaga kelamiz. Zero, vafo har bir shaxs uchun kerak bo'lgan xislatlardan biridir. Hikoyat so'ngida esa Navoiy shunday fikrlar bildiradi:

"Ey Navoiy, Xudo senga ham yor bersa, sen ham unga boshingni va joningni fido et. Ey soqiy, mehr-u vafo shartlariga sodiq bosang, chin do'st bo'lsang, bir qadah keltir. Jonim xalqumimga keldi, menga davo qil, qachongacha va'da berasan, endi va'dangga vafo qil!"

Keyingi hikoyatda esa mol-dunyoga qancha berilsang ham, ularning hisobini qanchalik bisyor qilsang ham bu dunyodan yolg'iz o'zing ketasan, hech qanday narsani hatto bir dona ignani ham olib ketolmaysan. Shuning uchun ko'p ham dunyo molini sevma degan haqiqat anglashiladi.

Iskandarning yetti iqlim mamlakatlarini o'z qo'liga kiritgani va bo'sh qo'l bilan bu dunyodan ketish otini ilgari surgani

Hamma iqlimlarni qo'lga kiritgan shoh Iskandar jahon mamlakatining taxtiga ega bo'ldi. U borib olmagan biron yer qolmadi. Biron yer qolmadiki, u bormagan bo'lsin. Dunyodagi hamma yer va suv uning hukmiga o'tib, xo'lu quruq buyrug'ining qavzasiga tushdi. Osmonning ko'k gumbazi ustida xutba o'qib, adolat tang'alarini (oltin, kumushga emas), yulduzlarga urdi. Shohlar o'z ixtiyorlari bilan unga qul bo'lishdi; unga qul bo'lish bilan ular faxrlandilar. U ham shoh edi, ham valiy, ham payg'ambar. Uning tabiati esa donishmandlik bilan rostlangan edi. Uning asl zotida Jamshidlik odatlari bor edi. Oddiy ko'zgu unga jahonni ko'rsatadigan jom bo'lib xizmat qilardi. Etti qavat osmon hukmronligi unga muyassar, yetti iqlim unga bo'ysungan edii Shunday yuksai martabali baxtiyor podshoh bu o'tkinchi dunyodan kp'chim ko'tarmoqchi bo'lib qolganda qiziq bir ojizlik va bechoralik xolatini boshidan kechirdi. Oldida qiziq bir o'voralik yuz berdi. Unga na xakimlari yordam qila oldi; na xizmatkorlari, na qullari uning farmonini bajara oldi. Ular barchasi bu yashil bog'da qolib, u bir o'zi qora tuprog'ning ichiga yo'l oldi. Bunday xalokat uning ichini o'rtagach, shunday so'zlar bilan u ichini bo'shatdi;

- Shu nafasda men pastga qarab borayapman; shohlik nog'orasi safarga chorlamoqda. Kim o'z or-nomus shartini saqlamoqchi bo'lsa, mening unga shunday vasiyatim bor: vaqtiki pok bo'ston qushi men tomon uchib kelib, poklik ayvoniga borishimni eslatgan chog'da, oh tortib, olamni qorong'i qilib, tobutdan menga uxlash uchun joy hozirlab, yo'limni qabr tomon boshlar ekansizlar, bir qo'limni tobutning yonidan chiqarib qo'yinglar. Kishilar tobutga nazar solar ekanlar, ibrat yuzasidan shu qo'lga qarasinlar. Bilsinlarkim, yetti o'lka podshosi, yetti osmon mushkullaridan xabardor

odam, endi jismida jon yo‘q, bu makondan, bu jahondan bo‘sh qo‘l bilan ketmoqda. Kimki jahon mamlakatini havas qilsa, ushbu qo‘l unga yetarli tajribadir.

Ey Navoiy, bu jahondan, jahondangina emas, jonning javharidan ham qo‘lingni tort. Ey soqiy, dilim orzusi - mastlikdir. Lekin qo‘limning quruqligi bunga mone‘lik qilmoqda. Marhamat qilib, qo‘limga may javharidan ber! May nimasi? Iskandar oinasini ber!

Hikoyatdan fikr qiladigan bo‘lsak, dunyo molini tog‘ qilib yig‘gani bilan uni orqalab keta olmaydi. O‘sha siym-u oltinlar narigi dunyoda unga yordam bera olmaydi. Aksincha qilgan yaxshiliklari va savobli amallari unga ko‘makchi bo‘ladi. Hikoyada ko‘rinadiki, mol-dunyoga berilma, uning ortidan quvma, hatto yetti iqlim podshohi, kuch-qudrat sohibi ham qo‘li ochiq ketdi, ya‘ni mol dunyo undan ham qolib ketdi sendan ham qoladi.. Muhabbat qo‘yishga bu narsalar yaramaydi, nafsingga erk berma deyiladi. Xalqimizda ham shunday naql bor "Dunyo moli — qo‘lning kiri". Ya‘nikim qo‘lni yuvsang kiri ketganidek, mol-dunyo ham vafo qilmaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, "Hayrat ul-abror" dostonida odamiylik, to‘g‘rilik, qanoatlilik, vafo, do‘stlik kabi xislatlarga keng o‘rin berilgan. Ushbu dostonga qayta-qayta murojaat qilsak ham yanada yangi ma‘nolarni topa olamiz. Komil insonni tarbiyalash g‘oyasi asarga juda ustalik bilan singdirilganki, har bir satrida bunga guvoh bo‘lamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror"
 2. Sh.Sirojiddinov, D.Yusupova, O.Davlatov. Navoiyshunoslik.(1-kitob). T.: "Tamaddun" 2019
 3. M.Rajabova, Z.Amonova. Navoiyshunoslik. "Asian Book House" 2020
 4. P. Расулова, Инсонлар садафи ҳимматидандур
- Academic Research in Educational Sciences volume 2 | issue 1 | 2021 issn: 2181-1385 scientific journal impact factor (sjif) 2021: 5.723
- INTERNET SAHIFALARI

1. www.ziyouz.com